

XÃ HỘI HỌC ĐÔ THỊ CÓ THỂ LÀM GÌ
TRONG LĨNH VỰC NHÀ Ở VÀ PHÁT TRIỂN ĐÔ THỊ

TRỊNH DUY LUÂN

Những vấn đề đô thị đang là một trong những "điểm nóng" của công tác quản lý kinh tế và xã hội ở nước ta hiện nay. Nó bao gồm nhiều khía cạnh vừa bức xúc vừa lâu dài: quy hoạch, xây dựng, cải tạo, chỉnh trang đô thị, nâng cấp hệ thống cơ sở hạ tầng kỹ thuật và xã hội; cải thiện mạng lưới giao thông đô thị; văn hóa - lối sống, trật tự trị an ở đô thị; các tệ nạn xã hội và việc quản lý đô thị; vấn đề nhà ở, (đặc biệt trên bình diện chính sách, thể chế); thị trường nhà ở và đất xây dựng; vấn đề ô nhiễm môi trường v.v... Quả thực, ở đây có một khối lượng khổng lồ các vấn đề đang làm đau đầu các nhà quản lý, quy hoạch kiến trúc sư cũng như các cấp chính quyền ở đô thị.

Thực ra, điều này không có gì đáng ngạc nhiên. Kinh nghiệm thực tiễn của các nước đang phát triển cũng cho thấy có những vấn đề tương tự với quy mô và sắc thái khác nhau đang thách đố các nhà chức trách đô thị.

Đặc biệt trong điều kiện đang phải trải qua những biến đổi sâu sắc và nhanh chóng về kinh tế - xã hội dưới tác động của chính sách đổi mới, các vấn đề đô thị ở nước ta cũng nổi lên sâu sắc và cấp bách, đòi hỏi phải có các giải pháp kịp thời.

Tuy nhiên, phạm vi và quy mô rộng lớn của các vấn đề, cũng như khả năng của các chuyên gia trong từng lĩnh vực lại rất có hạn, không thể riêng một chuyên gia trong một lĩnh vực nào đó đủ sức bao quát hết các khía cạnh của các vấn đề đô thị. Trong khi đó thì bản thân các đô thị lại cần được nhìn nhận và ứng xử như là những cơ thể sống, có cả phần vật thể (không gian - vật chất) lẫn phần "tổ chức xã hội" (cộng đồng dân cư đô thị).

Điều này cũng quy định việc nghiên cứu và giải quyết các vấn đề đô thị bằng cách tiếp cận liên ngành.

Phần tổ chức xã hội của các đô thị vừa nói trên chính là khách thể nghiên cứu của bộ môn xã hội học đô thị, một bộ môn mà chỉ mấy năm gần đây, các nhà quy hoạch đô thị, các kiến trúc sư, các nhà quản lý đô thị mới bắt đầu nhắc đến tên gọi của nó.

Do xem xét đô thị như một cơ thể sống, có tính độc lập tương đối như một xã hội thu nhỏ, và do tính chất của sự phân ngành theo dấu hiệu không gian - lãnh thổ, xã hội học đô thị có thể thâm nhập vào rất nhiều lĩnh vực của đời sống xã hội đô thị.

Trong một lĩnh vực khá quan trọng đang được sự chú ý của giới quản lý như lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị, xã hội học đô thị có thể làm gì để góp phần vào việc nâng cao điều kiện và chất lượng cuộc sống cho người dân đô thị? Có thể nêu lên 3 hướng nghiên cứu của xã hội học đô thị trong lĩnh vực này như sau:

Hướng nghiên cứu thứ nhất:

Thông qua các nghiên cứu, khảo sát bằng phương pháp xã hội học, xã hội học đô thị có thể đưa ra một bức tranh mô tả khái quát *bối cảnh xã hội* phức tạp và đang biến đổi hiện nay ở các đô thị. Nó chính là cái phong, cái nền, trên đó các chính sách mới về nhà ở và phát triển đô thị đang được triển khai.

Bối cảnh xã hội này sẽ là một bức tranh khác so với sự mô tả từ các số liệu thống kê kinh tế - xã hội. Nó sẽ không đi sâu vào các quan hệ kinh tế, vật chất của các lĩnh vực sản xuất và đời sống, mà đi sâu mô tả hiện trạng và sự biến đổi của các nhóm xã hội, các quan hệ xã hội, các động cơ tâm thế chi phối các mô hình ứng xử của mỗi nhóm xã hội. Nói tóm lại là mô tả hiện trạng và sự biến đổi diễn ra trong cộng đồng dân cư đô thị.

Để minh họa cho dạng nghiên cứu này, có thể dẫn ra các công trình nghiên cứu gần đây như: cuộc điều tra "Thực trạng kinh tế - xã hội 4 quận nội thành Hà Nội" với báo cáo "Hà Nội: những biến đổi xã hội trong thời kỳ đổi mới do Viện Xã hội học tiến hành tháng 5 - 6/1992. Một nghiên cứu tương tự đã được Trung tâm Xã hội học và Tin học thuộc Học viện Chính trị Quốc gia Hồ Chí Minh tiến hành tại thành phố Nam Định vào đầu năm 1993. Và gần đây một nghiên cứu theo hướng này cũng đã được Chương trình nghiên cứu khoa học cấp Nhà nước KX-04 do Trung tâm Khoa học xã hội và Nhân văn Quốc gia tiến hành tại thị xã Hòn Gai và thị xã Cẩm Phả (Quảng Ninh) vào tháng 7/1993.

Trong dạng nghiên cứu này, có thể nhận thấy sự gặp gỡ giữa tiềm năng nghiên cứu của xã hội học đô thị với nhu cầu nắm bắt các quá trình xã hội hiện thực tại các đô thị của giới quản lý. Các nhà quản lý đô thị, các nhà lập chính sách đang thực sự quan tâm đến các thông tin do các nghiên cứu xã hội học cung cấp giúp vào việc nhận diện đầy đủ hơn về các đô thị như một khách thể quản lý phức tạp.

Hướng nghiên cứu thứ hai:

Đó là các nghiên cứu có nội dung phân tích chính sách ở cấp vĩ mô. Ở đây là các chính sách có liên quan đến lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị.

Việc đưa ra xem xét từ giác độ xã hội học các phương án lựa chọn, các giải pháp quá độ hay các chiến lược và phát triển nhà ở và đô thị là một công việc khá phức tạp và đòi hỏi phải có những hiểu biết lý luận và thực tiễn ở nhiều lĩnh vực có liên quan.

Đương nhiên là các chính sách, luật lệ cụ thể trong lĩnh vực này cho đến khi ban hành và thực hiện đã phải trải qua một quá trình nghiên cứu, xem xét, cân nhắc trong nhiều mối tương quan với nhau khía cạnh khác nhau, song chắc chắn không thể nói là hoàn thiện. Việc xem xét chúng từ giác độ mới, giác độ xã hội học sẽ giúp tìm ra những khía cạnh có thể cần phải bổ sung, hoặc lưu ý. Ở đây, những phát hiện như một thứ "phản biện chính sách" là rất cần thiết và đáng mong muốn.

Để có thể thực hiện loại nghiên cứu này, ngoài kiến thức lý luận, vốn tri thức thực tiễn, những kinh nghiệm thế giới là rất cần thiết. Loại tri thức thứ ba - kinh nghiệm của thế giới trong lĩnh vực nhà ở, phát triển đô thị là vô cùng phong phú. Đặc biệt là kinh nghiệm của các nước đang phát triển. Bởi vì trong mấy thập niên vừa qua, đây đã là một mảnh đất có sự đầu tư đáng kể của nhiều dự án nghiên cứu quốc tế. Nhiều nguồn lực chuyên gia và tài chính đã được tập trung cho việc giải quyết một vấn đề xúc - nhà ở và phát triển đô thị trong bối cảnh của quá trình đô thị hóa quá tải (overurbanization) ở các nước đang phát triển. Đã có một kho tàng các tư liệu phong phú trên chủ đề này. Vấn đề chỉ còn là chọn lọc phân tích, tiếp thị và đối chiếu để vận dụng vào hoàn cảnh Việt Nam.

Tuy nhiên từ việc khai thác vốn kinh nghiệm quốc tế trong lĩnh vực này, có 2 vấn đề có thể đặt ra:

Một là: Từ cho thiếu thông tin tham khảo, giờ đây các dòng thông tin này lại quá lớn khiến chúng ta không xử lý kịp, không xem xét đầy đủ và toàn diện. Điều này dễ dẫn đến những khó khăn trong việc lựa chọn cái tốt nhất (phù hợp nhất). Kết quả là có thể xảy ra tình hình tương tự trong việc chuyển giao công nghệ: nhiều khi ta đã nhập phải một công nghệ lạc hậu đã bị thải hồi.

Hai là: Do quá chăm chú vào các kinh nghiệm và bài học của nước ngoài (đặc biệt trong việc đối phó với các tác động tiêu cực), chúng ta có thể bị "tự kỷ ám thị" để rồi lo

lắng và ra sức phòng ngừa cho một hiện tượng chưa chắc đã hoặc sẽ xảy ra ở Việt Nam với quy mô và mức độ như ở các nước khác (ví dụ như vấn đề nhà ổ chuột và cư dân sinh sống ở đó). Với sự ảnh hưởng của yếu tố tâm lý này, vô hình chung chúng ta đã "quốc tế hóa" một hiện tượng nào đó mà thực ra có thể mang những đặc thù Việt Nam nhiều hơn. Một khía cạnh khác của việc nghiên cứu xã hội học đối với các chính sách trong lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị là phải xem xét cách thức hay quá trình đưa các chính sách này vào cuộc sống, những hệ quả tích cực và những hệ quả không mong muốn của các chính sách mới, cũng như các nhóm xã hội được lợi và các nhóm xã hội bị thiệt thòi trong quá trình này. Từ đây cũng có thể thu nhận được những phản ứng của các nhóm xã hội đối với các chính sách cụ thể. Đây thực sự là một nghiên cứu chính sách hay nghiên cứu "định hướng chính sách" (Policy-oriented research) đòi hỏi rất nhiều phương hướng của xã hội học: điều tra mẫu (survey), phỏng vấn sâu, phỏng vấn chuyên gia, phỏng vấn nhóm, quan sát tham dự, nghiên cứu trường hợp (case study) v.v... Và các kết quả nghiên cứu sẽ là rất lý thú và hữu ích nếu chúng được tiến hành với "tay nghề" xã hội học tinh thông.

Hướng nghiên cứu thứ ba:

Là những nghiên cứu mang tính ứng dụng rất cụ thể. Các nghiên cứu loại này nhằm phát hiện ra tác động cụ thể của các nhân tố xã hội tới quá trình quy hoạch, xây dựng, cải tạo quản lý đô thị cũng như lĩnh vực nhà ở đô thị. Hướng nghiên cứu này bao gồm chủ yếu các nghiên cứu thực nghiệm, ứng dụng phục vụ trực tiếp cho việc giải quyết các nhiệm vụ cụ thể của quy hoạch xây dựng và quản lý đô thị. Trong một ý nghĩa nào đó, có thể xem đó là các nghiên cứu "tiền dự án" hay góp phần xây dựng "luận chứng xã hội" (bên cạnh luận chứng kinh tế kỹ thuật) của các dự án.

Đây cũng là loại nghiên cứu mà thời gian gần đây các nhà quy hoạch, kiến trúc sư, nhà quản lý đô thị đang giành sự quan tâm đáng kể, đặc biệt trong việc cải tạo đô thị. Cải tạo phố cổ Hà Nội, dự án cấp nước Phần Lan, làm quy hoạch chi tiết các ô phố, giải tỏa một tuyến đường v.v... đều rất cần các khảo sát xã hội học đi kèm. Một dự án "Cải tạo môi trường và nhà ở cho người nghèo đô thị" trước hết rất cần có được các câu trả lời: người nghèo đô thị là ai, những đặc điểm kinh tế - xã hội của họ là gì, họ sống ở đâu trong thành phố với quy mô như thế nào v.v... Đó là các vấn đề mà nhà xã hội học đô thị phải nghiên cứu và trả lời chứ không phải là các nhà quy hoạch hay kiến trúc sư.

Ngoài ra có thể kể hàng loạt các "yếu tố", "nhân tố" xã hội khác đều phải được tính đến. Chẳng hạn, một tập quán mang tính chất tín ngưỡng đã thành phổ biến: xem ngày, giờ, xem tuổi để xây cất, sửa chữa nhà ở, trụ sở cơ quan, chọn hướng nhà và khẩu độ cửa, "tham khảo ý kiến" hoặc chấp hành nghiêm chỉnh lời các thầy tướng số, địa lý trong việc xây dựng, mua bán nhà đất.

Các yếu tố có liên quan đến ý thức pháp luật, lối sống thị dân cũng có ảnh hưởng đến việc quản lý trật tự trị an, mỹ quan đô thị, đến hiệu lực pháp lý thực sự của các luật lệ, chính sách quản lý đô thị hiện nay.

Các yếu tố có liên quan đến đời sống cá nhân và cộng đồng (tinh thần cộng đồng) cũng gắn bó mật thiết với việc tổ chức nơi ở với một khu ở tiện nghi, an toàn và một môi trường xã hội "dễ sống".

Những thay đổi trong cơ cấu xã hội của đô thị, sự phân tầng xã hội, phân hóa giàu nghèo trong dân cư đô thị, cũng có ảnh hưởng không nhỏ tới lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị. Trên một ô phố, một dãy phố, một lô nhà, người giàu, kẻ nghèo sống xen kẽ thành một cộng đồng phức tạp. Trong điều kiện như vậy, bằng cách gì để

có được một sự "cam kết mang tính thiết chế" giữa chính quyền đô thị với người dân cộng đồng trong việc cải tạo, xây dựng quản lý đô thị? Bởi lẽ mỗi nhóm người, mỗi hộ gia đình đều có những điều kiện và lợi ích rất khác nhau.

Nói tóm lại, đời sống xã hội của các đô thị Việt Nam hiện nay, trong đó có vấn đề nhà ở và phát triển đô thị là một bức khảm sắc sảo của các vấn đề kinh tế, kỹ thuật và xã hội đan xen. Những vấn đề xã hội vốn là đối tượng nghiên cứu của xã hội học đô thị, đang cần được đi sâu lý giải khám phá để cùng với các nghiên cứu khảo sát và kinh tế - kỹ thuật, giúp cho các giới hữu trách có một nhận diện đầy đủ hơn, toàn diện hơn về các đô thị Việt Nam hiện nay trước khi vạch ra một đối sách, một giải pháp, một chiến lược cho sự phát triển của chúng. Trên trận tuyến này, nhà xã hội học đô thị phải là người được trang bị và biết sử dụng có hiệu quả vũ khí riêng có của mình các phương pháp nghiên cứu xã hội học đô thị. Đó cũng là một điều kiện quan trọng để đi đến thành công.

TRỞ LẠI SỐ TẠP CHÍ CHUYÊN ĐỀ:

Thấu hiểu thực trạng cùng những vấn đề mà chúng ta đang phải đương đầu trong lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị, nhiều nhà khoa học dày kinh nghiệm ở các nước phát triển đã chia sẻ mối quan tâm và hỗ trợ chúng ta trong lĩnh vực này.

Trong khuôn khổ của dự án liên kết giữa trường Đại học British Columbia (Canada) với Trung tâm Khoa học xã hội và Nhân văn Quốc gia Việt Nam, một nhóm các học giả từ Trung tâm định cư con người thuộc trường Đại học British Columbia đã cố sự hợp tác làm việc, nghiên cứu cùng với các nhà xã hội học đô thị Việt Nam. Một trong số những hoạt động đó là cuộc hội thảo "Nhà ở và phát triển đô thị" được tổ chức tại Viện Xã hội Học từ 25 - 27/5/1993. Tham gia cuộc hội thảo có 4 học giả từ Trung tâm định cư con người thuộc Đại học British Columbia, 1 học giả từ Viện Nghiên cứu nhà ở và phát triển đô thị Rotterdam (Hà Lan). Phía Việt Nam, ngoài nhóm các nhà xã hội học đô thị, còn có nhiều nhà quy hoạch đô thị, kiến trúc sư, các nhà lập chính sách nhà ở và phát triển đô thị, các nhà quản lý (kiến trúc sư trưởng hai thành phố lớn Hà Nội và Hồ Chí Minh, Viện quy hoạch thành phố Hà Nội, Sở nhà đất, Sở giao thông công chính) và các nhà khoa học khác có quan tâm tới lĩnh vực này.

Hai nhóm nghiên cứu của Trung tâm định cư con người (Canada) và Viện Xã hội học (Việt Nam) đã thống nhất về 3 mục tiêu chủ yếu của cuộc hội thảo là:

1. Tiếp thu và trao đổi với các chuyên gia - nhà khoa học Canada về những vấn đề lý luận và kinh nghiệm thực tiễn trong lĩnh vực chính sách nhà ở đô thị trên thế giới, đặc biệt là ở các nước thuộc thế giới thứ ba, ở các nước xã hội chủ nghĩa Đông Âu trước đây, ở Trung Quốc trên con đường chuyển nền kinh tế từ kế hoạch hóa tập trung sang kinh tế thị trường.

2. Trao đổi trong nội bộ giới nghiên cứu xã hội học, các nhà quy hoạch đô thị, kiến trúc đô thị, các nhà lập chính sách và quản lý đô thị về các vấn đề thực tiễn của Việt Nam trong lĩnh vực nhà ở đô thị.

3. Gợi ý đưa ra các hướng nghiên cứu thích hợp từ hướng tiếp cận xã hội học tới chủ đề Nhà ở và phát triển đô thị nhằm góp phần phục vụ trực tiếp cho việc tìm kiếm các giải pháp cho vấn đề nhà ở đô thị hiện nay.

Tại hội thảo, các học giả Canada và Hà Lan đã có 6 bài thuyết trình và phía Việt Nam đã trình bày 12 báo cáo. Hội thảo cũng đã sôi nổi thảo luận nhiều vấn đề lý thú vừa mang tính lý luận, vừa mang tính thực tiễn của lĩnh vực nhà ở và phát triển đô thị ở Việt Nam.

Số tạp chí chuyên đề này được hình thành với ý tưởng phản ánh nội dung chủ yếu của cuộc hội thảo vừa nêu trên. Đương nhiên do tính chất của một tạp chí khoa học chuyên ngành (chứ không phải là kỷ yếu hội thảo), những nội dung quan trọng của hội thảo được chuyển thể dưới hình thức các chuyên mục khác nhau trong kết cấu của số tạp chí này. Một số thảo luận vì quá dài chúng tôi buộc phải thu gọn lại hoặc chọn ra những phần có nội dung sát với chủ đề nghiên cứu từ góc độ xã hội học. Xin thành thật cáo lỗi với các tác giả và hy vọng được tiếp tục cộng tác với các tác giả trong những số tạp chí tiếp theo.

